

BOEKBESPREKINGEN

Marcel Coenders, *Nationalistic Attitudes and Ethnic Exclusionism in a Comparative Perspective. An Empirical Study of Attitudes Toward the Country and Ethnic Immigrants in 22 Countries*, ICS, 2001, 259p.

Wetenschappelijk gefundeerd onderzoek naar etnocentrisme is geen overbodige luxe. Wie zal het tegendeel beweren na het recente electoraal succes van Le Pen in Frankrijk en na het fenomeen Fortuyn in Nederland? De behoefte aan internationaal vergelijkend onderzoek wordt hierdoor erg actueel. Tot voor kort was dit zo goed als onbestaande. Tot voor kort, want in november 2001 verdedigde na zes jaar intensieve studie Marcel Coenders in Nijmegen een doctoraal proefschrift over nationalistische attitudes en etnisch exclusionisme in een internationaal vergelijkend perspectief.

De toegevoegde waarde van deze studie situeert zich op drie niveaus. In de eerste plaats levert het proefschrift een eerste grondige vergelijkende studie van gegevens uit 22 landen. Ten tweede wordt in de studie ruim aandacht besteed aan mogelijke conceptuele verbeteringen en tenslotte gaat de studie niet voorbij aan contextuele verschillen tussen de verschillende landen.

De grondstof voor de studie bestaat uit de data verzameld met enquêtes in 1995 in het kader van het International Social Survey Program (ISSP). Dit programma startte in 1983 met cross-nationaal attitude-onderzoek. De spankracht van ISSP is groter dan de Eurobarometer die zich beperkt tot EU landen. De keerzijde is dat ISSP (voorlopig) volkomen is aangewezen op de bereidheid van afzonderlijke onderzoeksteams in het opzetten van jaarlijkse nationale surveys die voldoen aan de vereisten van het ISSP-onderzoek.

Welke landen komen nu in het onderzoek van Coenders aan bod? Van de West-Europese landen zijn Groot-Brittannië, Ierland, Italië, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Spanje, Zweden en Duitsland vertegenwoordigd. Oost- en West-Duitsland worden apart geanalyseerd. Van de vroegere Oostbloklanden noteren we: Bulgarije, de Tsjechische republiek, Hongarije, Letland, Polen, de Slovaakse republiek, Slove-

nië, en de Russische Federatie. Tenslotte zijn ook Australië, Canada, Nieuw-Zeeland, Japan en de Verenigde Staten vertegenwoordigd. Noteer het ontbreken van België en Frankrijk bij dit toch al behoorlijk aantal deelnemers. Het Belgisch forfait in de ISSP-surveys is bovendien een spijtig gegeven omdat, zeker op Vlaams niveau, het in ons land toch niet ontbreekt aan stevige onderzoekservaring m.b.t. ethnocentrisme. Naar verluidt is de wenselijkheid van een afzonderlijke regionale participatie pas recentelijk doorgedrongen bij de ISSP-organisatie en wordt in 2002 voor het eerst een ISSP drop-off vragenlijst gekoppeld aan de jaarlijkse attitude-survey van de Administratie Planning en Statistiek van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Heelaas heeft Coenders daar geen boodschap meer aan.

Hoe dan ook, de lijst van nationale participanten in 1995 getuigt van voldoende sociaal-economische, culturele, politieke en historische verscheidenheid. Een verscheidenheid die uitnodigt tot interessante hypothesetoetsing omtrent het al dan niet optreden van algemene mechanismen in ethnocentrische attitudes. Weliswaar vlugger gezegd dan gedaan, want Marcel Coenders werd in eerste instantie geconfronteerd met vragen rond de equivalentie van nationaal gehanteerde indicatoren en conceptvalidering vooraleer hij met een vergelijkende analyse kon aanvatten. Voorlopig laten we dit aspect van conceptvalidering even in het midden. Eerst iets over de conceptuele inbreng van de auteur. Het begrip ethnocentrisme is tweezijdig. Het verwijst naar een complex geheel van positieve attitudes tegenover een ingroup en negatieve attitudes tegenover een outgroup. Op macroniveau vertalen de positieve attitudes tegenover de ingroup zich in 'nationalistische' attitudes die (hypothetisch) gepaard gaan met attitudes van uitsluiting tegenover een etnische minderheid. In vele onderzoeken worden beide facetten van ethnocentrisme echter slechts op één dimensie gemeten. Nationalisme wordt dan herleid tot 'chauvinisme' en etnische uitsluiting tot negatieve attitudes tegenover inwoners die tot een etnische minderheid behoren. Coenders stelt deze reductie in vraag. Theoretisch is een 'zachtere' vorm, een positief type van nationalisme denkbaar en 'exclusionisme' beperkt zich niet noodzakelijk tot attitudes tegenover immigranten. Het verwijst ook naar attitudes tegenover politieke vluchtelingen als afzonderlijk type van 'nieuwkomers', en naar exclusionisme op het vlak van groepslidmaatschap. Voor het positief type van nationalisme reserveert de auteur het begrip 'patriottisme'. Dit begrip wordt geoperationaliseerd met items die betrekking hebben op trotse gevoelens over collectieve verdiensten van een land zoals: democratie, politieke invloed en economische prestaties. Het negatieve type 'chauvinisme' drukt zich uit in superioriteitsgevoelens en komt neer op een onkritische binding met het land en de meerderheidsgroep. Hypothetisch kan dan een differentiële relatie worden verwacht tussen de twee types van nationalisme met drie vormen van exclusionisme.

Een goodness-of-fit toets blijkt alleszins deze meerdimensionele ontleding van de begrippen nationalisme en exclusionisme te ondersteunen. Beide dimensies van nationalistische attitudes zijn differentieel gerelateerd met exclusionisme tegenover migranten en politieke vluchtelingen. Er blijkt een sterker verband te bestaan tussen chauvinisme en exclusionisme dan tussen patriottisme en exclusionisme. Maar in de meerderheid van de onderzochte landen is er geen significant verband tussen patriottisme en exclusionisme. Een vaststelling die andermaal illustreert dat de notie ethnocentrisme niet eenduidig kan worden gedefinieerd. M.a.w., een positieve ingroup attitude impliceert niet noodzakelijk een vijandigheid tegenover de outgroup. Alleen

Duitsland en Japan wijken af van dit beeld. Hier gaat een hoger niveau van patriotisme wel gepaard met een sterker exclusionisme van immigranten. Twee uitzonderingen op de algemene regel die de auteur toeschrijft aan de precaire relatie van deze naties met hun collectief verleden, in het bijzonder met het verleden van de Tweede Wereldoorlog. Nationalisme ventileert zich in deze twee landen eerder via een (acceptabel) patriottisme dan via een (nog door taboe omgeven) chauvinisme.

Onvermijdelijk stelt de auteur ook de vraag naar de impact van opleiding op ethnocentrisme. In heel wat onderzoeken wordt immers een sterke relatie vastgesteld tussen beide variabelen. Het bezit van een hogere opleiding gaat meestal gepaard met een grotere tolerantie tegenover de etnische out-group. Coenders' cross-nationale vergelijking geeft een genuanceerder beeld. De deelnemende landen aan ISSP werden in 3 categorieën ondergebracht: landen met een langdurige liberaal-democratische traditie; landen met een onderbroken liberale democratie zoals Duitsland, Oostenrijk, Italië, Spanje en Japan en tenslotte de voormalige Oostbloklanden met een jong liberaal-democratisch regime. Het effect van opleiding op ethnocentrisme valt niet te ontkennen, maar dit effect blijkt minder nadrukkelijk te zijn in recent gevestigde democratieën.

Zoals gezegd, houdt de studie ook rekening met contextuele verschillen, of m.a.w. met de mogelijke invloed van nationale omgevingsfactoren op in-group attitudes en op etnisch exclusionisme. Om vergelijkbaarheidsproblemen te omzeilen (zoals cross-nationale verschillen in toegepaste definities) maakt de auteur gebruik van definities van internationaal erkende organisaties zoals het Ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties en gegevens van het Nationaal Arbeidsbureau. Deze organisaties hebben ruim aandacht besteed aan standaardisering van definities en aan methodes van dataverzameling. Veranderingen in contextuele omstandigheden worden door Coenders geïndiceerd aan de hand van een vijfjarige periode van 1989 tot 1994. Geselecteerde omgevingsfactoren zijn: de economische vooruitgang; werkloosheid; sociale zekerheid; etnische heterogeniteit en asielaanvragen. Redelijk consistente effecten worden vastgesteld op chauvinisme en etnisch exclusionisme door verslechtering van de economische omstandigheden en door de hoge mate van etnische heterogeniteit. De eerste factor gaat gepaard met een sterke mate van chauvinisme, exclusionisme van migranten en exclusionisme van groepslidmaatschap. Bij een hoge mate van etnische heterogeniteit is de gemiddelde score van chauvinisme, exclusionisme van politieke vluchtelingen en exclusionisme van groepslidmaatschap hoger. Opvallend is wel het ontbreken van een relatie tussen exclusionisme van politieke vluchtelingen met economische omstandigheden. In hoeverre gaat feitelijke competitie gepaard met een hogere mate van gepercipieerde dreiging? Twee significante effecten worden vastgesteld. Hoe groter de recente verslechtering van de economische omstandigheden des te groter is de gepercipieerde dreiging. Ook blijken slechtere economische omstandigheden de relatie tussen etnische heterogeniteit en gepercipieerde etnische dreiging te versterken.

'Nationalistic Attitudes and Ethnic Exclusionisme' heeft ongetwijfeld meer te bieden dan wat hier uit gedistilleerd wordt. Niet minder dan zeven hypothesen worden getoetst. Maar de onderzoeker is hier afhankelijk van een secundair databestand en van de operationalisering die er aan is voorafgegaan. De lezer wordt voldoende geïnformeerd over gevolgde methodologische stappen, alleen aan de inhoudelijke kwaliteit

van de oorspronkelijke 27 items wordt m.i. minder aandacht besteed. Aan de hand van een LISREL model toetste Coenders de oorspronkelijke items op hun bruikbaarheid voor zijn internationaal vergelijkend onderzoek. Jammer genoeg blijft een schralere versie van 11 items over en jammer genoeg ook sneuvelen door deze toetsing enkele, op het eerste gezicht relevante, items voor de meting van patriottisme zoals trots zijn op wetenschappelijke en technische prestaties, op sportprestaties en op kunst en literatuur. Voorwaar: wat relevant is, is daarom nog niet significant! Ook hier zou, in functie van verder onderzoek, enige reflectie over de inhoudelijke kwaliteit van de overgebleven items welkom zijn.

Het meten van etnische heterogeniteit was geen sinecure. De onderzoeker ondervond de nodige problemen inzake vergelijkbare demografische statistieken, m.b.t. gehanteerde definities, registratievormen en classificatie van etniciteit. Als alternatief verkoos Coenders een indexconstructie van etnische heterogeniteit uitgaande van geaggregeerde individuele data van de ISSP-survey. Mogelijke nadelen van deze aanpak laat de auteur in het midden. Garandeert deze werkwijze wel een voldoende representatieve vertegenwoordiging van etnische minderheden in de steekproeven van de verschillende landen? Landen met een lange geschiedenis van immigratie, zoals Canada, Australië en Nieuw-Zeeland, scoren onvermijdelijk hoog op deze index. Opvallender nog is Letland met de hoogste heterogeniteitsindex omwille van het hoge aantal etnische Russen in dit land. Er is echter heterogeniteit en heterogeniteit. In landen als Australië, de V.S., maar ook een land als Letland kan heterogeniteit vooral slaan op sterk geassimileerde of geïntegreerde groepen; in andere landen dan weer op groepen die door de meerderheidsgroep als 'buitenstaanders' worden gepercipieerd. De keuze van deze indicering stelt m.i. ook bijkomende eisen aan de steekproefpopulatie en de constructie van de vragenlijst. Zo zou in geval van een eventuele Vlaamse deelname aan een ISSP survey met een vraagmodule rond immigratie een ééntalige vragenlijst wellicht niet volstaan.

Tenslotte mist de lezer ook informatie over de herkomst van de 'nieuwkomers' in de onderzochte landen en over het specifieke migratiebeleid. In West-Europese landen wordt immigratie nog geconnoteerd met immigranten van Arabische of Turkse origine. Meer recent kennen we hier ook een toestroom uit Oost-Europa. Op politiek niveau is er de discussie rond migratiestop. Een land als de V.S. geeft een totaal ander beeld. Sinds het Amerikaans Congres in 1965 een quota systeem invoerde, mikkend op hogeschoolden of op migranten met verwanten in de V.S., kent het land een vierde immigratiegolf uit Latijns-Amerika, de West-Indies en Azië. Het quotasysteem kon niet beletten dat in de jaren zeventig ook laaggeschoolden uit Mexico hun kans wagen in grootsteden als Los Angeles, San Francisco en Miami. Het politiek debat in de V.S. is dan ook hoofdzakelijk toegespitst op de sociaal-economische gevolgen van het fenomeen. Uiteraard is het verdwijnen van deze specifieke situaties door gestandaardiseerd onderzoek voor een stuk onvermijdelijk, maar beschikbare gegevens over de specifieke heterogene samenstelling en over de herkomst van de nieuwkomers zouden een uitgangspunt kunnen zijn voor een andere, bijkomende hergroepering van de 22 landen dan de enige gehanteerde politieke indeling.

Deze kanttekeningen doen echter geen afbreuk aan het belang van Coenders' onderzoek. Wie zich geroepen voelt om het onderzoekstraject van Coenders verder te zetten, leert onder meer uit de lectuur van zijn studie wat dit als onderzoeksuitdaging betekent.

Hendrik Van Geel (Administratie Planning en Statistiek,
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap)

Dirk Geldof, *Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij*, Antwerpen: Houtekiet, 2001, 199p.

Onze westerse samenlevingen waren nog nooit zo welvarend en de arbeidstijden nog nooit zo kort en toch lijken steeds meer mensen te worstelen met tijdsproblemen. Tijdschaarste, stress en nu ook onthaasting, vormen in het welvarende westen steeds vaker het onderwerp van sociaal wetenschappelijk onderzoek. Want maatschappelijk roert er wat, zoals kan worden afgeleid uit recente beleidsprioriteiten en de positionering van het maatschappelijk middenveld. Het afstemmen van arbeid en gezin, premies voor arbeidstijdverkorting, tijds kredieten en andere levenskwaliteitbevorderende rugzakjes lijken een vaste plaats te krijgen in het arbeids-, tewerkstellings-, en welzijnsbeleid. Ook ons discours blijkt steeds vaker doorspekt van het drukte en stressjargon.

In *Onthaasting. Op zoek naar tijd in een risicomaatschappij* beschrijft Dirk Geldof de hedendaagse tijdsproblemen vanuit een sociologisch perspectief: de oorzaken en gevolgen van gevoelens van tijdstekort en een aantal beleidsmatige oplossingen. Op dit terrein situeert zich de verdienste van het boek. In die zin is de titel enigszins misleidend: het boek gaat niet zozeer over het maatschappelijk fenomeen onthaasting, maar vooral over tijdsproblemen, over het afstemmen van verschillende levenssferen, over consumptiedwang, over de problemen die worden ondervonden bij het verzoenen van carrière en gezin... Als we dit alles onthaasting willen noemen, mij goed, maar het is een veel ruimere problematiek dan de definitie die van Dale geeft voor onthaasting. Volgens van Dale is onthaasting: 'van zijn dringend karakter ontdoen; het kalmer aan doen'. Geldof citeert deze definitie ook, maar lijkt er niet bij stil te staan dat zijn boek in werkelijkheid over andere dingen gaat dan dit fenomeen.

Vanuit dit sociologisch tijdspectief gaat Geldof in tegen de individualisering van tijdsproblemen, zoals al te vaak gebeurt in boeken van onthaastingsgoeroes, die ons een aantal receptjes voorschotelen om onze tijd efficiënter te besteden. Tijdsproblemen zijn volgens Geldof sociaal-historisch en cultureel van aard. Op die manier bouwt Geldof in zekere zin verder op wat Elchardus in 1996 reeds deed met *De gemobiliseerde samenleving*. Omwille van het sociaal karakter van de tijd moet de overheid zich inlaten met tijdsordening, volgens Geldof. In het zesde hoofdstuk legt hij uit waarom de overheid een cruciale actor is in het bekomen van een grotere temporele levenskwaliteit, hoe zij kan bijdragen tot de betere afstemming van werk en

gezin, tot zelfontplooiing in de vrije tijd. Zij moet een aantal bestaande tijdsspanningen compenseren, aan de hand van gerichte beleidsmaatregelen en zij moet ook waken dat collectieve ritmes niet verdwijnen, stelt Geldof. Dat zijn geen gratis bewegingen van de auteur, hij heeft de moed een trits mogelijke beleidsmaatregelen op eerlijke wijze te bespreken met hun voor- en nadelen.

Voor een goed overzicht van de maatschappelijke situering van hedendaagse tijdsproblematieken, is *Onthaasting* dus een aanrader. De diagnoses zijn vaak treffend, het boek maakt de lezer bewust van haar omgang met de tijd en vormt een goede aanzet voor een tijdsbeleid. Geldof is een begenadigd auteur, het boek leest als een trein en Geldof kent de recente literatuur. De goede en uitgebreide literatuurlijst is een aanrader voor elke geïnteresseerde. Maar Geldof houdt het niet bij de beschrijving van tijdsproblemen. En daar knelt m.i. het schoentje. Geldof is een ideoloog, hij heeft een maatschappijproject voor ogen. Hij bouwt verder op de sociologische literatuur, interpreteert ze op zijn manier en dwingt het verhaal vaak iets te nadrukkelijk in een welbepaalde richting. In die zin is dit boek geen wetenschappelijk werk in de enge betekenis van het woord. Ondanks het gebruik van wetenschappelijke literatuur, kan Geldof het niet onder stoelen of banken steken dat hij ook politiek een duidelijke visie heeft. Dat is op zich geen probleem, het uit zich in een bezielde schrijfstijl, iets wat sociologisch Vlaanderen al te vaak ontbeert. Maar de lezer moet zich goed bewust van zijn van hetgeen zij leest.

De ideologisering van het werk uit zich op verschillende wijzen: Geldof negeert soms een wetenschappelijk debat en vindt soms moeilijk zijn evenwicht tussen feiten en standpunten. In de overtuiging dat de samenleving - Beck volgend - evolueert naar een risicosamenleving, ziet Geldof de omgang met de tijd als nieuwe factor van onzekerheid en risico waar het verweesde individu mee moet omgaan. Zo is er de voortschrijdende 24-uurseconomie, die vaak terugkomt in het boek. Geldof stelt dit fenomeen niet in vraag en negeert de wetenschappelijke evidenties ter zake. Hij gebruikt de metafoer graag omdat ze een illustratie vormt van de toenemende tijdsrisico's. Doordat de samenleving steeds meer 24 uur op 24 uur draait, zouden collectieve ritmes - zoals een arbeidsvrije nacht of de zondagrust - ondergraven worden. Individuen en gezinnen zouden daardoor geen houvast meer hebben aan de temporele regelingen van de samenleving en het steeds moeilijker krijgen de dingen te plannen. Het gaat van kwaad naar erger volgens Geldof. Nederland zou bijvoorbeeld evolueren naar een 24-uurseconomie. Nochtans gaat dit in tegen recente vaststellingen. Volgens tijdsbudgetsocioloog Koen Breedveld van het Nederlandse Sociaal en Cultureel Planbureau gebeurt in Nederland slechts 14% van de betaalde arbeid in avonden, nachten of weekend en is dit cijfer de laatste decennia stabiel. In Vlaanderen werkt 77% van de werkenden dagelijks dezelfde uren. Op een gemiddelde weekdag om 4 uur 's ochtends slaapt 97% van de Vlamingen en om 21u40 zit 63% van Vlaanderen voor de televisie. Geldof lijkt dergelijk cijfermateriaal te mijden of koppelt er andere, verregaande conclusies aan vast.

Volgens Geldof getuigen tijdsproblemen van maatschappelijk en cultureel verval. Een tragere, meer op de vrije tijd gerichte samenleving, met meer aandacht voor individuele ambities, buiten de sfeer van het betaald werk en meer "levenskwaliteit", staat hoog op zijn agenda. Dat levenskwaliteit verschillende dingen kan betekenen voor verschillende individuen of voor dezelfde individuen op verschillende levensmomen-

ten, beseft Geldof. Hard en lang werken kan voor sommigen ook levenskwaliteit zijn, schrijft hij. Terecht wordt verwezen naar de centrale functie en de betekenis van de arbeid, waaraan volgens de auteur alle andere levenssferen moeten opgehangen blijven. In die passages lijkt het boek in evenwicht. Aan dergelijk evenwicht ontbreekt het echter vaak. Op die momenten komt de auteur niet los van zijn geloof in het maatschappelijk en cultureel verval van de samenleving. "We zijn aan snelheid verslaafd", stelt Geldof. Ons gejaagd levensritme zorgt voor relatieconflicten en op de klippen lopende huwelijken, of meer algemeen voor een gebrek aan levenskwaliteit. "We leven in een cultuur waarin we onvoldoende hebben leren genieten" en we zoeken een snel levensritme op om verstrooidheid te vinden. Pas wanneer we duurzaam en sober leven, kunnen we genieten van wat we hebben. Ons levensritme zorgt voor het verdwijnen van de seizoenen, want groenten zijn het hele jaar te krijgen. De inheemse fruitvariëteiten zijn er zelfs door verdwenen. De terugloop van thuisbevallingen is ook een teken aan de wand. Bovendien verdringen onze snelle levensstijlen zingevende vragen. Vooral dat laatste lijkt me sterk. Geldof zou als geen ander moeten beseffen dat de maatschappelijke aandacht voor onthaasting en de opkomst van de groene beweging precies aantonen dat we in een samenleving leven die nog nooit zoveel heeft stilgestaan bij immateriële levensvragen. Moraal en ethiek zijn vandaag meer dan ooit een politiek issue.

De moeilijkheid van het vinden van het juiste evenwicht blijkt ook uit de weifelende houding van Geldof ten aanzien van tijdsmanagement en tijdsefficiëntie. Enerzijds verfoeit de auteur tijdsgoeroes die ons handleidingen voorschotelen om onze tijd nuttiger te besteden. Een dergelijk efficiëntiediscours lost weinig op aan tijdsproblemen, stelt Geldof, omdat de problemen sociaal en cultureel verankerd zijn. Anderzijds doet Geldof mee in het efficiëntiediscours. Zo is de auteur van mening dat we te veel nutteloze dingen doen. We hollen met z'n allen de consumptiesamenleving achterna, lopen doelloos etalages te kijken, kijken te veel televisie, kunnen alle informatie die op ons afkomt niet filteren... Andere m.i. even "nuttelozes" tijdsbestedingen worden dan weer hooggewaardeerd door de auteur: de trein nemen, uitgebreid uit eten, flaneren op de Ramblas, terrasjes doen... Om maar te zeggen dat Geldofs houding ambigu is. Geldofs visie op een efficiënte omgang met de tijd, komt het sterkst naar voor bij de ontwikkeling van de notie tijdskapitaal. Voortbouwend op de kapitaalvormen van Bourdieu, onderscheidt hij tijdskapitaal. Tijdskapitaal zijn de middelen en vaardigheden om een tijdsmanagement uit te bouwen, om meer 'kwali-tijd' te bereiken. Hogere maatschappelijke groepen, die ook beter bedeeld zijn met sociaal, economisch en cultureel kapitaal, zouden over meer tijdskapitaal beschikken en hun tijd beter kunnen plannen en inrichten en zo meer levenskwaliteit bereiken. Tijdskapitaal is dus een efficiënte omgang met de tijd. Geldof pleit voor het beperken van de verschillen die er bestaan in tijdskapitaal tussen verschillende sociale groepen en kent zo impliciet een hoge waardering toe aan tijdsefficiëntie, terwijl hij daar in andere passages precies tegen ingaat.

De finaliteit van tijdskapitaal lijkt me vanuit onthaastingsperspectief fundamenteel onjuist. Tijdskapitaal zou volgens Geldof leiden tot meer levenskwaliteit. Zijn het nochtans niet precies de groepen met veel sociaal, economisch en cultureel kapitaal en dus het meeste tijdskapitaal, die het meest gehaast zijn, de drukste werkagenda's hebben en de hoogste vrijetijdsambities? Ze kunnen misschien taken uitbesteden en zo tijd besparen, maar wat komt er vaak in de plaats? Een drukke "rendabele" vrije-

tijdsagenda? Lagere maatschappelijke groepen, met weinig tijdskapitaal daarentegen, hebben noodgedwongen misschien minder tijdsbestedingsmogelijkheden waaruit ze kunnen kiezen, maar omdat ze meer vrije tijd hebben, hebben ze mijns inzien ook een grotere kans hun ambities te verwezenlijken.

Tot slot rest mij de vraag die me doorheen het ganse boek heeft achtervolgd. Als onthaasting draait om minder doen en meer genieten, wat is de maatschappelijke draagkracht van onthaasting dan? Of wie stapt er mee in dat verhaal? Ik geloof wel dat een tijdsbeleid noodzakelijk is. Het moet tegemoet komen aan prangende tijdsproblemen: de zorg voor kinderen en ouderen, het afstemmen van diensten op de werkschema's van drukke tweeverdieners, het wegwerken van temporele ongelijkheden tussen sociale groepen, het behoud van collectieve tijdsstructuren... Er is nog werk aan de winkel, maar het huidige overheidsbeleid lijkt op de goede weg. Een aantal van Geldofs beleidsvoorstellen vormen een goede aanvulling op deze beleidslijnen. Veel verder reikt het fenomeen onthaasting mijns inzien niet. Geldof haalt de argumenten daarvoor ook herhaaldelijk aan. De omvang van de consumptiesamenleving mag niet worden onderschat. Het gros van de Vlamingen ontleent identiteit aan de consumptiesamenleving en kan/wil niet minder consumeren. En daarvoor is geld nodig, dus willen de meesten voltijds blijven werken. Arbeid blijft ook een van de centrale maatschappelijke instellingen, verleent identiteit, integreert mensen in de samenleving en structureert mensenlevens. Willen we trouwens trager of minder werken als samenleving en is het wenselijk? Wat zijn de maatschappelijke en individuele gevolgen? Of met andere woorden, onthaasting vergt een drastische koersverandering, zowel cultureel als sociaal-economisch. Ik schat de haalbaarheid en de wenselijkheid daarvan niet hoog in. Onthaasting vergt een mentaliteitswijziging, stelt Geldof. Laat het ons daarop houden en vaststellen dat we nog lang niet zo ver zijn.

Maarten Moens (Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Sociologie)

Repliek

De bespreking van mijn boek *Onthaasting* opent een boeiend debat. Dergelijke debatten uitlokken in de wetenschappelijke wereld, maar ook bij vakbonden, andere middenveldorganisaties en in het politieke veld was ook de bedoeling van het essay. Daarom hanteerde ik inderdaad soms polariserende formuleringen in plaats van (al dan niet) waarde vrije wetenschappelijke interpretaties.

Het besprekingsartikel vraagt om twee rechtzettingen. De eerste is dat de auteur mij in de mond legt '*dat tijdsproblemen zouden getuigen van een maatschappelijk en cultureel verval*'. Een tweede reactie betreft de (terechte) vaststelling dat het boek over meer dan onthaasting alleen gaat. De bespreking werpt ook een aantal nieuwe vragen op, die teruggaan naar een zekere ambivalentie in mijn houding ten aanzien van tijdsefficiëntie en de bruikbaarheid of onhoudbaarheid van het begrip tijdskapitaal.

Beginnen we met de rechtzetting. Het verwonderde me sterk dat ik volgens de bespreking als standpunt heb '*dat tijdsproblemen zouden getuigen van een maatschappelijk en cultureel verval*'. Dergelijk cultuurpessimisme - de ondergang van het avondland! - is immers niet mijn deel. De vraag is of het boek hier dan, zij het onbe-

doeld, aanleiding toe geeft? Neen, wil ik stellen. Op verschillende plekken in het boek analyseer ik inderdaad hoe een overdreven fixatie op snelheid, een overvolle agenda en een voortdurende versnelling van processen de levenskwaliteit van mensen kan aantasten. Extern opgelegde tijdsdruk (vanuit de arbeidssfeer of vanuit consumptiedruk) én interne tijdsdruk (we willen én een carrière én een gezin én vakantie én een huis én nog veel meer én liefst tegelijk) zetten levenskwaliteit onder druk omdat de opstapeling van wensen en activiteiten amper ruimte laat om te ademen. Dit is geen probleem van verval, maar van een teveel aan (materiële en immateriële) keuzemogelijkheden en aspiraties. Evenmin is er sprake van een verheerlijken van een vroegere situatie toen individualisering minder ver was gevorderd, de zekerheden groter en de keuzemogelijkheden kleiner waren.

De invalshoek in het boek is er wel één die de vanzelfsprekendheid van de hedendaagse gejaagdheid en aspiraties in vraag stelt, waarbij ik het niet eens ben met de maatschappelijk sterk gedragen verwachting dat sneller per definitie beter is. Wat ik probeer bloot te leggen zijn vormen van contraproductiviteit. De voordelen die meer snelheid soms (en vaak) geeft, slaan op een bepaald punt om in nadelen; ze veroorzaken perverse effecten. De vaststelling dat levenskwaliteit daardoor onder druk dreigt te komen, is evenwel iets anders dan een discours van cultureel verval. Het gaat om een pleidooi voor meer levenskwaliteit door een anders omgaan met de voor- en nadelen van maatschappelijke versnelling. Waarmee ik op een eervol ontslag hoop uit de club van nostalgici (de goede oude trage tijd!), cultuurpessimisten of andere aanhangers van vormen van tegenmodernisering en valse romantiek.

Een tweede rechtzetting betreft de terechte vaststelling dat *het boek over meer dan onthaasting alleen gaat*. Daarmee wijk ik niet toevallig en ondoordacht af van de definitie van Van Dale, zoals de bespreking suggereert. Het is integendeel een bewuste keuze. Volgens de definitie van het woordenboek is onthaasting in feite een attitude om alles wat rustiger te doen. Op zich geen probleem, maar daarmee sluit Van Dale zich aan bij de individualiserende benadering van het concept, waar ik me juist tegen wil afzetten. In hetzelfde hoofdstuk 5 probeer ik daarom het concept in een ruimer en structureel kader te plaatsen door het te kaderen aan de hand van een aantal sleutelbegrippen. Het gaat daarbij ook om tijd ontschaarsen, zelfbeperking en *downshifting* (zie Juliet Schor in TvS 2002/1). Tenslotte gaat het om de mogelijkheden tot grotere tijdsautonomie en autonomie tegenover de tijds- en consumptiedruk vanuit de markt. Een concept als onthaasting kan enkel van een dreigende individualiserende of therapeutiserende betekenis worden ontdaan door het in een ruimer maatschappelijk debat te plaatsen, waar het woordenboek (alsnog?) niet naar verwijst.

De vragen over de *ambivalentie tegenover tijdsefficiëntie* in het boek en over de notie tijdskapitaal vereisen een meer gedetailleerde reactie en openen een boeiend debat. De bespreking verplicht me deze ambivalentie verder te expliciteren. In het boek bekritiseer ik aan de ene kant de vertherapeutisering van tijdtekort: de vele boeken over relaxatie- en ademhalingstechnieken, yoga- en meditatieoefeningen en de vele varianten hiervan proberen mensen met een te drukke agenda in een te gejaagde maatschappij toch nog rust te laten vinden. Tijdsproblemen worden zo geïndividualiseerd. Eenzelfde individualisering vinden we bij de time-managers, met tips om beter te plannen, de agenda te beheren, efficiënter te leven, kortom: nog meer te doen in minder tijd. Beide benaderingen leren ons omgaan met drukkere tijden en stress; ze

vormen evenwel geen aanzet voor een maatschappelijk debat over tijdsordening en tijdsbeleid.

Daarmee betekent een keuze voor vormen van onthaasting evenwel niet dat we in het geheel niet meer efficiënt met tijd zouden mogen omgaan, zelfs integendeel. Hier stoten we op een spanningsveld: meer efficiëntie kan meer tijd opleveren. Toch zal dit maar worden gevoeld als 'onthaaste tijd' wanneer deze niet voortdurend door een efficiëntielogica wordt gedomineerd. Wie in een tweesterrenrestaurant even 'efficiënt' zijn honger wil stillen als in een hamburgertent, zal iets van de verfijning missen die samengaat met een keuken die tijd vraagt. Besparen in onze objectieve tijd (efficiëntie) betekent nog niet dat men subjectieve tijd wint (het gevoel tijd te hebben).

Een tweede discussie-element is de vaststelling dat we tal van nutteloze dingen doen. Hier stoten we op een dubbel probleem. Wanneer we zaken in termen van nuttigheid definiëren, treden we inderdaad binnen in een efficiëntiedenken. Dit is een val waar veel mensen mee worden geconfronteerd wanneer ze de schaarse vrije tijd zo kwalitatief mogelijk proberen in te vullen. In dat streven naar *kwali-tijd* dreigt op de duur eenzelfde prestatiegerichte aanpak te ontstaan als in de werksfeer. De objectieve tijdswinst en nuttigheid dreigt dan haaks te staan op het subjectieve gevoel van tijd. Het tweede probleem is dat nuttigheid steeds een normatieve keuze inhoudt. Wat beschouwen we als een nuttige tijdsbesteding? Nuttig voor wie: het individu, zijn omgeving, de samenleving? Nuttig waarvoor: om zich te ontspannen, zich bij te scholen, om te recupereren, ... Is televisiekijken dan een nuttige tijdsbesteding? Welke programma's dan, wanneer, hoe lang? Dit debat voeren is per definitie normatieve keuzes maken. Dit geldt overigens voor het hele debat over levenskwaliteit. Eerder dan een 'ideologische' opstelling te bekritisieren, lijkt het me daarom gezonder een subjectieve positie pogen te expliciteren en mee in de discussie op te nemen. Ik neem in het boek afstand van een te consumptiegerichte of zelfs consumptiegestuurde tijdsinvulling, vanuit een waardenkader dat tijdsbesteding mee kadert in een spanning tussen persoonlijke autonomie (en de erg ongelijke verdeling daarvan tussen individuen) en ecologische grenzen aan een te hoog gebruik van energie en grondstoffen. Deze benadering leidt tot subjectieve, misschien zelfs ideologische keuzes. Ik ben er evenwel van overtuigd dat ze in belangrijke mate aansluit bij een groep mensen in de samenleving die er voor kiest (of er van droomt) om tijd te ontschaarsen en waarvoor sommigen daarvoor eventueel zelfs materieel een stapje willen terugzetten.

Rest tenslotte de fundamentele vraag of de notie *tijdskapitaal* wel te verzoenen is met een onthaastingsdiscours. Ook hier bevat de vraag twee elementen. De eerste vraag is er één naar de zinvolheid van de notie tijdskapitaal om ongelijkheden in het omgaan met tijd in onze maatschappij te analyseren. De tweede vraag is dan of het concept verzoenbaar is met onthaasting. Ik heb lang gearzeld de notie tijdskapitaal te gebruiken, niet in het minst omdat de Bourdieu-benadering van kapitaal sinds Putnam tot een uitwaaiing en inflatie van menselijke kapitaalvormen leidt. Toch heb ik tijdskapitaal als een onderdeel van economisch, sociaal en cultureel kapitaal beschreven. Ik ben er immers van overtuigd dat in een verder individualiserende en versnelende maatschappij het cruciaal is om meer aandacht te hebben voor de mogelijkheden die mensen hebben om met tijdseisen, stress en onzekerheid om te gaan. Deze mogelijkheden groeien immers uit tot voorwaarden om een levensloopbaan uit te tekenen en de verschillende levenssferen op een maatschappelijk succesvolle en per-

soonlijk bevredigende en duurzame wijze te combineren. Om deze maatschappelijke eis te verwoorden, met voldoende aandacht voor de erg ongelijke verdeling van mogelijkheden die mensen hiertoe hebben, lijkt de notie tijdskapitaal mij een hanteerbaar concept. Hoe mensen (kunnen) omgaan met tijd dreigt immers een belangrijke ongelijkheidscreërende of minstens ongelijkheidsversterkende factor te worden.

Staat dit dan haaks op de notie van onthaasting? Terecht wordt opgemerkt dat efficiëntie in de notie van tijdskapitaal een hoge waardering krijgt. Toch zijn beide noties mijns inziens niet tegenstrijdig; ze betreffen wel een verschillend analyseniveau. De maatschappelijke eisen van een klokvaste en klokgerichte samenleving werken in de notie tijdskapitaal door. In die zin staat de notie los van het onthaastingsdebat. We komen echter terug op het efficiëntiediscussie hierboven. Wie tijdskapitaal hanteert om tijdtekort maximaal te organiseren in een veelheid van strak geplande activiteiten, kiest eerder voor een verdere versnelling dan voor onthaasting. Maar ook wie nee kan of wil zeggen tegen een aantal uitnodigingen, activiteiten, modieuze consumptieverplichtingen of andere zaken en de tijd neemt voor dingen die hij of zij echt belangrijk vindt, heeft nood aan een sterk tijdskapitaal om deze (soms tegendraadse) keuzes te (kunnen) maken. In dat opzicht beschouw ik een hoog tijdskapitaal, met een zekere efficiëntie op een aantal momenten en in een aantal levenssferen, als een voorwaarde om keuzes voor onthaasting te kunnen maken. Deze keuzes vloeien er evenwel niet per definitie uit voort. De keuze voor onthaasting, zowel in de enge zin van Van Dale als in een ruimere zin gedefinieerd, vereisen een duidelijk normatieve keuze die vertrekt vanuit een specifieke opvatting over levenskwaliteit.

Tenslotte schat de bespreking de *haalbaarheid en de wenselijkheid van onthaasting* als een drastische culturele en sociaal-economische koerswijziging niet erg hoog in. Wat de wenselijkheid betreft, staan onze standpunten lijnrecht tegenover elkaar. Net zoals Juliet Schor een keuze voor *downshifting* bepleit, lijkt een tegendraads pleidooi voor onthaasting me cruciaal in een overactieve welvaartstaat. Om de persoonlijke autonomie van mensen tegenover de markt te vergroten, de mens niet te herleiden tot een consumerende animal laborans en niet in het minst omwille van de onhoudbare ecologische gevolgen van overconsumptie en overhaasting, bepleit ik een keuze voor een onthaaste invulling van levenskwaliteit en van het goede leven. Over de haalbaarheid lopen onze meningen iets minder uiteen. De bespreking start met een verwijzing naar de vele recente beleidsmaatregelen om arbeid en gezin beter op elkaar af te stemmen via arbeidsduurvermindering en tijdscredieten. Ook al zijn deze maatregelen vaak ingegeven door de Europese werkgelegenheidsrichtsnoeren die meer mensen aan het werk willen krijgen en houden, toch scheppen ze een eerste opening om keuzes voor minder arbeidstijd institutioneel te verankeren. Het onthaastingsdebat vormt bovenal een antithese tegen de automatische en soms blinde versnelling van processen in onze maatschappij. Wanneer de synthese van dit debat tot een groter gevoel van levenskwaliteit leidt, is reeds een belangrijke stap gezet. Aan empirisch sociologen om via tijdsbudgetenquêtes, welzijnsbarometers en andere indicatoren deze evoluties proberen te monitoren.

Dirk Geldof (dirk.geldof@stad.antwerpen.be)

Peter Bursens, Dimitri Mortelmans, Erik Van Hove & studenten, *Werken over de grens, opvattingen van Vlaamse en Nederlandse jongeren over grensarbeid*, Leuven/Leusden: Acco, 2000, 171p.

In 1998 werkten 15.600 Belgen in Nederland, en 5.920 Nederlanders in België. In dit onderzoek wordt een beeld gegeven van de opvattingen over grensarbeid bij laatstejaarscholieren en -studenten uit de provincies Oost- en West-Vlaanderen, Antwerpen, Zeeland en Noord-Brabant. In 2000 interviews kwamen thema's aan bod zoals het zoeken naar werk, het pendelen verhuizen, de arbeidsmarkt en de houding t.o.v. Europese integratie. Als lezerspubliek zien de schrijvers iedereen die met grensarbeid te maken heeft: huidige en toekomstige grensarbeiders, (hoge)scholen, universiteiten, werkgevers- en werknemersorganisaties en alle diverse actoren op de arbeidsmarkt.

Hoofdstuk 1 omvat cijfers, begripsomschrijvingen, een overzicht van bevoegde instanties en informatiebronnen. Handige weetjes ontbreken niet, zoals bijvoorbeeld het feit dat de definitie van grensarbeider anders is in de sociale zekerheid dan bij de belastingen (deze laatste definitie verschilt bovendien per land). Dit hoofdstuk biedt een zeer mooi globaal overzicht voor eenieder die meer wil weten van grensarbeid en regelgeving. In hoofdstuk 2 wordt de onderzoekopzet besproken met een overzicht van het onderwijs in Nederland en Vlaanderen, de wijze van bevraging en samenstelling van de steekproef, behandeling van de vragenlijst en een eerste uitleg van de aangewende statistische technieken. Een basiskennis van statistiek is toch vereist: een goed begrip van de MCA is niet voor de lekenpassant.

Hoofdstuk 3 behandelt de laatstejaars en de arbeidsmarkt met een reeks vergelijkende tabellen en figuren over het werkzoekgedrag, belangrijke items bij de keuze, gebruik van hulpmiddelen bij het vinden van werk. Dit overzicht is zeker ook interessant voor binnenlands gebruik. In hoofdstuk 4 komt de houding van jongeren ten opzichte van grensarbeid, de grens op zich en ten opzichte van pendelen aan bod. Er worden verbanden gelegd met scholing, cultuur en sociale zekerheid. Zo blijkt dat naarmate de scholing toeneemt men minder het nut van een grens inziet en meer (hoewel nog steeds beperkt, totaal Nederland 10% en Vlaanderen 20%) bereid is in het buitenland te werken. Vlamingen zien meer een functie voor grenzen dan Nederlanders. Er is belangstelling voor mondiaal denken, maar toch ziet men ook graag de eigen cultuur behouden. En niet onbelangrijk en onverwacht: de houding van de partner is van invloed.

Hoofdstuk 5 gaat in op mobiliteit en grensarbeid, waarbij de relatie tussen alle vormen van uitgaans/cultuur/consumptie-, werk- en woonmobiliteit wordt nagegaan. De grens duikt hier in verschillende gradaties op als een remmende factor. Zou de invoering van de euro hier iets aan veranderen? Nederlanders zijn meer bereid te reizen, Vlamingen willen meer plaatsen (een grotere regio) bezoeken. Opvallend is ook dat sommige Vlamingen bereid zijn voor een job in Nederland langer onderweg te zijn dan voor een job in Vlaanderen. De Vlamingen lijken ook sneller bereid in Nederland te gaan werken dan in eigen land een stapje over de taalgrens te zetten.

Hoofdstuk 6 gaat in op de beeldvorming over België en Nederland, het resultaat van (stereotiepe) beelden en de eventuele relatie met grensarbeid. Opmerkelijk is dat deze beelden geen invloed hebben op de bereidheid om over de grens te werken. Vlamin-

gen hebben meer werkgerelateerde contacten met Nederland, terwijl Nederlanders meer vrijetijdscontacten hebben. In hoofdstuk 7 wordt vervolgens de vraag gesteld of er verbanden zijn tussen de kennis over de EU en de opvattingen over de EU enerzijds en de belangstelling om in het buitenland te werken anderzijds. Dit is inderdaad in positieve zin het geval. Terecht maken de schrijvers hier de opmerking dat voorlichting een belangrijk aspect is, wat ik zelf graag aangevuld zag met een verdere harmonisering en bijvoorbeeld belastingvermindering voor lagere inkomsten die over de grens werken - nu hebben ze vaak minder voordelen dan de hogere kaders.

Een mooi overzichtskader van mogelijke problemen bij grensarbeid wordt geboden in hoofdstuk 8: arbeidsmarktproblemen (hoe vind ik werk, bijscholen), afstandsproblemen, juridische problemen (belastingen, sociale zekerheid, diploma-erkenning enz., sociale belemmeringen (sociale bezwaren thuis en op het werk). In dit hoofdstuk worden de objectief te verwachten inschattingen van de problematiek vergeleken met de respons van de laatstejaarsstudenten. De arbeidsmarkt over de grens blijkt minder inzichtelijk (zeker voor de laaggeschoolden) en de afstand lijkt vaak groter. Nederlanders vermoeden meer problemen dan er zouden zijn. Ook naar sociale thema's verwachten de lager geschoolden meer problemen. Over het algemeen schat men de problemen groter in dan ze werkelijk (zouden) zijn. Naarmate men meer bereid is om grensarbeid te doen, maakt men zich ook vaak meer zorgen, zo wordt gesteld.

Het algemeen besluit is dat de laatstejaars niet echt wakker liggen van grensarbeid. De helft van de respondenten spreekt zich uit tegen grensarbeid. Van de andere helft wil een derde alleen in uitzonderlijke omstandigheden in het buitenland werken. De overblijvende groep die wel wil werken over de grens is in Vlaanderen dubbel zo groot als in Nederland.. Voor cultuur ziet men de grens niet als een grote belemmering. Verhuizen doet men dan weer niet zo graag: slechts een derde van de Vlamingen en Nederlanders wil wel van woonland veranderen. Hoger opgeleiden gaan liever over de grens dan lageropgeleiden. Met een positieve instelling en een goede kennis van de EU heeft men meer interesse in grensarbeid. Het is moeilijk de problemen correct in te schatten., en men is slecht geïnformeerd over het sociaal Europa.

Ik vind het gedurfd over dit veelzijdige onderwerp een studie te publiceren. Het is een zeer ingewikkelde materie met een eigen jargon en problemen. Vanwege de informatie, de verschillende kaders en de sociologische vergelijkingen is het een interessant boek. Feiten veranderen echter snel: de euro is intussen ingevoerd (voor de grensbewoners heeft dit een veel grotere impact dan voor de 'inlanders'), in 2003 treedt een nieuw grensverdrag in werking en de arbeidsmarkt wordt met de dag inzichtelijker via internet.

Toch zijn er ook wel een aantal eerder negatieve punten te vermelden. Vervelend vind ik het soort formulering: "Uit de resultaten hier blijkt dat de Nederlandse studenten een grotere reikwijdte in hun potentieel pendelgedrag vertonen dan de Vlaamse studenten" (zie het besluit). De lezer denkt hier toch snel dat er 'over de grens' wordt bedoeld. Maar in het betreffende hoofdstuk staat: "De geografische mobiliteit toont echter aan dat Nederlanders een grotere pendelbereidheid hebben dan Vlamingen. Wanneer het over internationale pendelmobiliteit gaat, is het resultaat merkwaardig genoeg omgekeerd". Blijkbaar handelt de eerste opmerking dus enkel over intern pendelgedrag, wat toch iets heel anders is. Lastig is dat een term als grensarbeid in

dit boek wordt gebruikt voor zowel de grensarbeid (de grens met het buurland) als voor transnationale mobiliteit naar een ander Europees land.

Over de problemen van de grensarbeiders mag niet licht worden gedacht. Deze dagen wordt nog een groep ex-Belgische grensarbeiders op rustpensioen in rechten hersteld met terugwerkende kracht. Alle aandacht aan de grensarbeiders en hun positie is van belang: ze zijn de pioniers van de Europese arbeidsmarkt en in de mate waarin de politiek bereid is hun concrete problemen op te lossen geven de regeringen aan wat voor hen de prioriteiten van Europa zijn. Het een interessant boek. En ik hoop dat het eerste hoofdstuk (met enkele verduidelijkingen) zijn weg vindt naar bijvoorbeeld scholieren, en de verdere hoofdstukken naar uitvoerings-, beleids- en voorlichtingsinstanties: er is nog werk te doen.

Anton van der Veen (VDAB-EURES, Antwerpen)

Peter Dalemans, Nico Steegmans, Elke Valgaeren & Mieke Van Haegendoren, *Mannen en vrouwen op de drempel van de 21ste eeuw. Gebruikershandboek genderstatistieken*, Brussel: Federaal Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid, 2002, 268p.

In haar inleiding stelt Mieke Van Haegendoren terecht dat "om mee te tellen je geteld moet worden" of met andere woorden: statistieken zijn belangrijk. Op de V.N.-Vrouwenconferentie te Peking in 1995 werd gewezen op het grote belang van de beschikbaarheid van statistische gegevens over de situatie van de vrouw. Een statistiek is immers één van de instrumenten bij uitstek om een beleid van gelijke kansen en gender mainstreaming te inspireren, te voeden en te realiseren. Het is dan ook aan te moedigen dat het Ministerie van Tewerkstelling en Arbeid de opdracht gaf om voor de eerste maal een belangrijk deel van de beschikbare statistieken inzake de situatie van de vrouw te bundelen en te bewerken. Hopelijk is dit de aanzet van een lange reeks en een uit te diepen traditie. Dit gebruikershandboek, gerealiseerd door het Limburgs Universitair Centrum, bevat een bundeling en een analyse vanuit een genderinvalshoek van statistische gegevens in de domeinen van demografie, arbeid, inkomen en vertegenwoordiging van vrouwen in besluitvorming. Dit beschrijvend handboek is een bundeling en bewerking van bestaand cijfermateriaal. De expliciete opdracht van dit onderzoek bestond er namelijk in de administratieve databanken te ontsluiten en deze door te lichten op vlak van gender. Dit materiaal werd vooral gevonden bij de overheidsdatabanken, het NIS en de Panel Studie van Belgische Huishoudens.

In het eerste hoofdstuk komen de statistieken over demografie of bevolking aan bod. Het geeft aan de hand van cijfers een inzicht in gezinsvorming en gezinsontbinding, in de samenstelling van huishoudens en gezinnen, in de bevolkingsveroudering en sterfte en, ten slotte, in de bevolking met een vreemde nationaliteit. Elk onderdeel van het boek sluit af met een bondige analyse van de cijfers. Bij de analyse van de bevolkingsstatistieken wordt er bijvoorbeeld bij het onderdeel huishoudens en gezin-

nen kort gewezen op de evolutie naar kleinere huishoudens, de opkomst van het samenwonen, de stijging van het aantal alleenstaande moeders en vaders en de evolutie naar complexere huishoudens. Deze zaken klinken misschien niet nieuw, maar dat is de ambitie van dit boek ook niet. De doelstellingen zijn om het beleid en het onderzoek inzake gender te stimuleren. En met de cijfers en de daaraan verbonden analyses worden zeker vragen opgeworpen en vaststellingen gemaakt, die stimuli geven voor nader genderonderzoek en antwoorden vragen van het beleid.

Het tweede hoofdstuk behandelt de specifieke kenmerken van arbeid en niet-arbeid van mannen en vrouwen. Dit is het meest uitgebreide hoofdstuk van het boek. In de analyses ligt de nadruk op de participatiegraad aan de arbeidsmarkt, op de officiële arbeid en de onzichtbare en onbetaalde arbeid en op loon en arbeid. Volgend op deze gegevens over arbeid wordt in een vierde hoofdstuk het verband tussen gender en inkomen behandeld. Uit deze hoofdstukken blijkt duidelijk dat de bestaande statistieken hun definitie van arbeid nog te veel enten op de uit huis werkende, bezoldigde man. Tenslotte worden in een laatste hoofdstuk de statistieken gebundeld over de vertegenwoordiging van vrouwen in de wetgevende, de uitvoerende, de rechterlijke macht en de sociale overlegorganen. Hier zijn echter enkel cijfers beschikbaar over de officiële advies- en beslissingsorganen. Door gebrek aan cijfers worden kabinetten en allerhande studiediensten niet in beeld gebracht.

Interessant bij dit handboek is dat bij verschillende onderwerpen ook gewezen wordt op een aantal lacunes in de beschikbare statistieken en dat de bespreking van elk domein afgesloten wordt met een uitgebreide literatuurlijst. Ofschoon deze nog uitgebreider zou kunnen zijn. Meten is immers weten, maar cijfers dienen steeds geduid en gekaderd te worden willen ze hun verhaal kunnen vertellen. Misschien mag hier tevens de suggestie gelanceerd worden om bij deze cijfers ook aan te geven waar vergelijkbare cijfers te vinden zijn voor andere Europese landen. Omdat gelijke kansenbeleid en gender mainstreaming sterk meebepaald worden door de inspanningen en beleidsteksten op Europees niveau en omdat het nuttig is enkele belangrijke referentiepunten voor de Belgische cijfers te hebben, zou Europees cijfermateriaal interessant zijn om zien. Ideaal zou zijn deze cijfers te integreren in een volgende en geüpdate versie van dit gebruikershandboek.

Het boek heeft de ambitie een gebruikershandboek te zijn. Deels zal het die ambitie zeker kunnen waar maken. Maar het cijfermateriaal is helaas nog niet uitgebreid genoeg. Interessant zou zijn om meer linken te kunnen leggen tussen de verschillende behandelde domeinen, om meer verbanden te leggen tussen elementen van demografie, arbeid, inkomen en vertegenwoordiging. Wanneer heeft gezinsuitbreiding impact op arbeid? Of welke impact heeft het eerste kind, het tweede kind of een derde kind op arbeid? Of, zoals in de lijst van lacunes die in het boek opgenomen is terecht opgemerkt, wat met cijfers over bevolking, arbeid, inkomen en vertegenwoordiging voor 'atypische' gezinsvormen zoals samenwonenden, eenoudergezinnen, ...? Nu, cijfers die niet voorhanden zijn, kunnen ook niet opgenomen worden. Daarom is dit boek tevens waardevol als een herhaald pleidooi om alle statistieken te screenen inzake hun genderdimensie. Houden de definities die in onderzoeken gehanteerd worden voldoende rekening met de verschillen tussen mannen en vrouwen? Houden de methodologieën voldoende rekening met gender en cultureel bepaalde stereotype-

ringen? Plaatst men mannen en vrouwen op hetzelfde niveau bij datacollectie en dataverspreiding?

Zoals blijkt, zijn er nog een hoop blinde vlekken in het cijferverhaal. Deze lacunes zijn echter niet op het conto te schrijven van de auteurs van dit boek, maar op de beperkte beschikbaarheid van 'gender-neutraal' cijfermateriaal. Integendeel, door de bundeling van cijfers, de bondige duiding van de cijfers, de toegevoegde literatuurlijsten en de nog te beperkte opsomming van lacunes is dit boek een goed instrument voor studie en beleid.

Bloeme van Roemburg (UA, Steunpunt Gelijkekansenbeleid,
Onderzoeksceel Vrouwen)

Rudi Janssens, *Taalgebruik in Brussel: Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad*, Brussel: VUBPress, 2002, 312p.

Juist een stad als Brussel vraagt om onderzoek naar het taalgebruik van zijn bewoners, en wel om verscheidene redenen. Op de eerste plaats omdat in Brussel twee traditionele taalgroepen, de Franstalige en de Nederlandstalige, met elkaar samenwonen en tegenover elkaar staan. In geen enkel land is taal een neutraal gegeven, maar met name in Brussel is taal bijzonder betekenisvol: op alle aspecten van het dagelijks leven grijpt de tegenstelling tussen Franstaligen en Nederlandstaligen in. Ten tweede heeft Brussel de afgelopen decennia, net als veel andere West-Europese steden, een aanzienlijk instroom van migranten gekend. Bijzonder aan de Brusselse situatie is dat het niet alleen grote groepen overwegend lager opgeleide migranten uit landen rond de Middellands Zee en voormalige koloniën betreft, zoals die ook in veel andere steden zijn aan te treffen, maar ook relatief veel hoger opgeleide toestromers. Zij onderkennen de internationale betekenis die Brussel heeft door de aanwezigheid van pan-nationale instellingen als het Europees Parlement en de NAVO en verscheidene multinationals. Ten derde heeft Brussel als zelfbenoemde hoofdstad van de multiculturele en veeltalige Europese Unie een belangrijke status. Subjectief gezien zou betoogd kunnen worden dat de Belgische hoofdstad, waar het gaat om de omgang met multiculturalisme en meertaligheid, een voorbeeldfunctie voor de rest van de unie heeft. Een laatste en misschien wel belangrijkste reden waarom onderzoek naar meertaligheid in Brussel nodig en nuttig is, heeft te maken met het gebrek aan onderzoeken dat gedaan is naar en het beperkte aantal boeken dat geschreven is over de taalsituatie in Brussel.

Het hier besproken boek *Taalgebruik in Brussel: Taalverhoudingen, taalverschuivingen en taalidentiteit in een meertalige stad* van Rudi Janssens en het later in het jaar in het kader van het transnationale Multilingual Cities Project (MCP) te verschijnen boek *Meertaligheid in Brussel* (MCP, te verschijnen) voorzien in de vastgestelde lacune en geven een inzicht in de fascinerende taalsociologische ontwikkelingen die zich in Brussel aan het voordoen zijn. De in de openingsalinea genoemde trends introduceren niet alleen nieuwe vormen en dimensies van meertaligheid, maar oefen-

nen ook hun invloed uit op de verhouding tussen de traditionele taalgrootheden in Brussel.

Het MCP-boek over Brussel stelt vooral de nieuwe talen die zich de afgelopen decennia in Brussel gevestigd hebben centraal. Janssens gaat daarentegen in zijn beschrijving vooral in op de traditionele talen, het Frans en het Nederlands, hoewel de nieuwe talen samengenomen, al dan niet in samenhang met de traditionele talen, ook een plaats hebben gekregen in het werk van de aan de Vrije Universiteit Brussel verbonden socioloog. Beide boeken lezen is dus onontbeerlijk om zich breed te oriënteren op de meertalige situatie in Brussel. Maar net als dat met het MCP-onderzoek het geval is, slaagt Janssens er in zijn werk slechts in om een tip van de sluier op te lichten.

Het is niet in de eerste plaats een tekortkoming van Janssens' onderzoek dat de lezer na lezing van zijn boek met veel vragen blijft zitten. Het is veel meer de complexe taalsituatie in Brussel die hier debet aan is. Maar waarom slaagt *Taalgebruik in Brussel* er dan toch niet in om aan de hand van een onderzoek waarin een vragenlijst die bestaat uit meer dan 250 vragen en die bij meer dan 2500 mensen is afgenomen, de gerezen vragen weg te nemen? Omdat Janssens in zijn boek te veel wil binnen te weinig ruimte. Na aftrek van verplichte nummers als de inleiding, een beschrijving van de methodologie van het onderzoek, samenvattingen (in maar liefst drie talen) en overige bijlagen, blijven er een kleine 200 pagina's over waarin niet alleen een beschrijving van het taalgebruik van de Brusselaars gegeven wordt, maar waarin ook een poging gedaan wordt de samenhang te schetsen van dit taalgebruik met politiek, identiteit, onderwijs en zelfs grootstedse problemen als gevoelens van onveiligheid en verpaupering. Het is meer dan begrijpelijk dat Janssens de keuze heeft gemaakt voor een dergelijke brede insteek, omdat juist in de Brusselse context taal niet los gezien kan worden van genoemde onderwerpen. Maar keerzijde van de gekozen benadering is dat zij dodelijk is voor de diepgang van het boek.

In de eerste drie hoofdstukken geeft Janssens een globaal beeld van meertaligheid in Brussel, in het heden maar ook in het verleden. Niet alleen de indeling van de Brusselse regio in gewesten, gemeenten en gemeenschappen en de implicaties daarvan voor het taalgebruik van bewoners en instituties wordt (in het eerste hoofdstuk) helder uiteengezet, maar ook het politieke belang van het tellen van sprekers in de tot vlak na de Tweede Wereldoorlog gehouden talentellingen komt aan de orde (in het tweede hoofdstuk dat handelt over de methodologie van het onderzoek). Een en ander is ook voor de niet in de Brusselse situatie ingevoerde lezer een voldoende introductie om zinnig het globale taalbeeld van Brussel dat in hoofdstuk 3 geschetst wordt te kunnen interpreteren. Voor sociologen die zich niet met taal bezighouden en anderen zal de paragraaf die Janssens besteedt aan de operationalisering van het taalbegrip wellicht wat aan de korte kant zijn. Zij zullen bij andere auteurs te rade moeten gaan om meer te weten te komen over de mogelijkheden en vooral onmogelijkheden van het doen van taalsociologisch onderzoek. Janssens is met zijn bibliografie, die niet eens twee volle bladzijden beslaat, overigens niet erg behulpzaam waar het gaat om het op het goede spoor zetten van nader geïnteresseerde lezers.

Waar Janssens ook niet bepaald scheutig in is, is het beschrijven van de nieuwe talen die gesproken worden in Brussel. Het beeld van deze nieuwe talen mag met recht een globaal overzicht genoemd worden, want verder dan het noemen van een top 10 van

talen die in Brussel gebruikt en beheerst worden gaat Janssens niet. Voor de vele tientallen andere talen die in Brussel gesproken worden moet de lezer toch echt een blik werpen in de genoemde MCP-publicatie.

In zijn meer gedetailleerde beschrijving van talen kiest Janssens taalgroepen als uitgangspunt. Hoewel hij aangeeft dat hij een andere benadering voorstaat dan één waarin 'de onderzoeker vanuit de twee voornaamste taalgemeenschappen' vertrekt, doet hij dat eigenlijk toch. Zijn indeling in vijf taalgroepen is gebaseerd op de twee traditionele taalgroepen: de Franstalige en Nederlandstalige groep vormen de eerste en tweede taalgroep, de derde taalgroep ('traditioneel tweetaligen') bestaat uit mensen die opgegroeid zijn in een situatie waarin beide traditionele talen gecombineerd werden, de vierde taalgroep ('nieuw tweetaligen') bestaat uit immigranten die hun eigen taal combineren met een van de traditionele talen en in de laatste taalgroep ('andersstaligen') zitten personen die opgroeiden in een omgeving waarin het Frans en het Nederlands niet gebruikt worden. De mate van gebruik van de traditionele talen is dus toch het indelingscriterium voor de onderscheiden taalgroepen en borduurt daarmee onbedoeld voort op onderzoeken naar verfransingsmechanismen van Nederlandstalige inwijkelingen, waarvan Janssens aangeeft dat ze geen representatief taalbeeld geven voor Brussel. Representativiteit is in dit onderzoek geen probleem, omdat in de steekproef geen enkele spreker van welke taal dan ook wordt uitgesloten. Maar deze benadering leidt aan de ene kant wel tot gekunstelde onderscheiden, die Janssens in het hoofdstuk over anderstaligen ook onderkent en hem ertoe brengt in de verdere analyses anderstaligen en nieuw tweetaligen samen te nemen, en aan de andere kant juist tot het samennemen van taalgemeenschappen die buitengewoon heterogeen zijn. Vergelijkbaar onderzoek in andere contexten heeft laten zien dat minderheidstaalgroepen zeer uiteenlopende patronen van taalverschuiving laten zien.

In de hoofdstukken 4 tot en met 7 geeft Janssens voor elk van de genoemde taalgroepen een uitgebreide schets van het taalgebruik met partners en kinderen en in de privésfeer (in de vriendenkring) en van hun mediareceptiviteit (het kijk- en leesgedrag van de informanten) en hun cultuurparticipatie (deelname in verenigingen), na per taalgroep een profiel gegeven te hebben waarin ook ruimte is voor een schets van de bijzonderheden van elke taalgroep. Deze hoofdstukken geven een helder beeld van het taalgebruik binnen de onderscheiden taalgroepen en, zo mogelijk nog interessanter, een indicatie van de taalverschuivingspatronen die zichtbaar zijn. Over de groepen heen zien we dat de verfransing zich doorzet, maar dat die steeds minder ten koste lijkt te gaan van andere talen. Meertaligheid wordt steeds meer de norm op het niveau van individuele sprekers. Opvallend is ook de positie van het Nederlands: deze taal ondervindt ondersteuning vanuit de groep Franstalige ouders die hun kinderen steeds vaker naar Nederlandstalige scholen sturen. Ook de dagelijkse praktijk in het Brusselse bedrijfsleven is goed voor de positie van het Nederlands: voor werknemers is het onontkoombaar dat ze naast het Frans het Nederlands beheersen (en vice versa). Tevens betekent de sterke economische positie van Vlaanderen een zetje in de rug van de statusbeleving van het Nederlands. Heel opvallend is het echter dat de inwijkelingen vanuit Vlaanderen zo weinig ondersteuning bieden aan het Nederlands. Waar juist in andere migratiecontexten 'vers bloed' zorgt voor de vitaliteit van minderheidstalen, lijkt in Brussel merkwaardig genoeg vooral het Frans gebaat te zijn bij de komst van deze van oorsprong Nederlandstalige Vlamingen.

In het tweede deel van zijn boek gaat Janssens in op andere aspecten van de taalsituatie in Brussel: de positie van het Frans als lingua franca (hoofdstuk 8), de status en het gebruik van het Nederlands (hoofdstuk 9), de verengelsing van Brussel (hoofdstuk 10), de relatie taal-identiteit (hoofdstuk 11) en beschouwingen over taal en beleid (hoofdstuk 12). Het zijn niet de minste thema's die Janssens hier bij de kop pakt, maar toch wordt elk van die thema's in minder dan twintig pagina's behandeld. Het algemene beeld dat naar voren komt is dat de positie van het Frans en het Nederlands naast elkaar in Brussel steeds minder als een probleem, maar steeds meer als een gegeven of misschien zelfs een meerwaarde gezien wordt. Zo is er onder Brusselse ouders veel steun voor tweetalig onderwijs. Daarnaast worden de taalconflicten tussen Nederlandstaligen en Franstaligen door weinig informanten als echt problematisch aangemerkt, zeker niet in vergelijking met andere grootstedse problemen als de onveiligheid in de stad en de samenlevingsproblemen tussen Belgen en migranten. Ook het door Janssens gevangen 'Brussel-gevoel', waarbinnen Brusselaars meer met de stad an sich blijken te hebben dan met de afzonderlijke taalgemeenschappen, vormt een onderbouwing voor het afzwakken van de taalcontroverse. Terecht legt Janssens na het vaststellen van deze zaken de bal neer bij politici en beleidsmakers, die zullen moeten anticiperen op deze nieuwe Brusselse werkelijkheid.

Concluderend kan worden gesteld dat Janssens in zijn boek een flink aantal interessante fenomenen van het taalgebruik in Brussel aanstipt. Maar door de veelheid aan onderwerpen is het doorgaans nogal vluchtig. De lezer blijft achter met veel vragen, bijvoorbeeld van het type waarom het toch is dat Nederlandstalige Vlamingen die naar Brussel komen zo massaal naar het Frans overstappen. De onderzoeksgroep waarvan Janssens deel uitmaakt zal zich ook de komende jaren bezighouden met meertaligheid in Brussel, in een internationale context zelfs. Het nu uitgebrachte boek levert niet alleen een goede basis voor deze vervolgonderzoekingen, maar ook genoeg vragen die om verdere beantwoording vragen.

Tim van der Avoird (Universiteit van Tilburg, Babylon - Centrum voor Studies van Meertaligheid in de Multiculturele Samenleving)

MCP, te verschijnen, *Meertaligheid in Brussel*, European Cultural Foundation, Amsterdam.

Ruurd Kunnen, *Schaken in Stijl. De ontwikkeling van schaakstijlen als een proces van sportificatie*, Zoetermeer: swob De Kade, 2002, 409p.

Om de zoveel tijd hoor je beweren dat er vroeger leuker werd gevoetbald. Het spel was aanvullender, met meer ruimte voor individuele acties en zonder dat vervelende in-één-tijd-rondtikken van de bal. Of dat effectief zo is, valt moeilijk vast te stellen. Nogal wat dingen worden immers leuker naarmate ze verder in ons geheugen zitten: ooit waren de zomers beter, de kinderen beleefder, de studenten slimmer en de politici doortastender. In de meeste gevallen geldt evenwel dat we nooit feit en fictie van elkaar zullen kunnen onderscheiden. Werd er ten tijde van Rik Coppens beter ge-

voetbald dan in de gloriejaren van Raymond Braine? Op basis van krantenverslagen, archiefphoto's en filmbeelden valt geen uitsluitsel te geven. Dat geldt overigens ook ten aanzien van muziek of toneel. Bach klinkt vandaag anders dan tachtig jaar geleden, dat weten we van oude opnamen. Maar hoe klonken de oorspronkelijke opvoeringen, of nog: hoe werden de stukken van Tsjechov in zijn tijd gespeeld? Wat de schaaksport op al die andere activiteiten voor heeft, is dat we daar precies weten hoe de speelstijlen zijn veranderd. Schaakpartijen worden immers zet voor zet genoteerd. Schaakliefhebbers kunnen de historische partijen van Aljechin, Euwe, Capablanca of Fischer naspelen en vergelijken. En, zoals Ruurd Kunnen in zijn proefschrift aantoonde, dat schaakrepertoire vormt ook voor sociologen een interessante bron.

Kunnen omschrijft een schaakstijl als een manier van spelen die specifiek is voor een bepaalde groep schakers in een bepaalde tijd. Als op een bepaald moment het merendeel van de schakers op dezelfde manier speelt, is hun stijl dominant. Een vergelijking van schaakpartijen uit verschillende perioden laat zien dat niet altijd op dezelfde manier is geschaakt. Schaakstijlen worden gekenmerkt door het gebruik van typerende openingszetten. Een kenmerk van wat de romantische stijl wordt genoemd, is bijvoorbeeld dat er vaak gambietopeningen worden gespeeld, dat zijn openingen waarbij erg aanvallend wordt gespeeld en bijvoorbeeld een pion of soms een ander stuk wordt geofferd om de koning van de tegenstander te kunnen bedreigen. Uit een analyse van het databestand van de *Deutsche Schachzeitung*, dat de periode 1851 tot 1975 beslaat, blijkt dat die romantische stijl vanaf ongeveer 1865 geleidelijk is afgenomen en plaats heeft moeten maken voor de klassieke stijl, dominant tussen 1870 en 1930. In latere periodes wisselen dan weer andere dominante stijlen elkaar af.

Kunnen, zelf een enthousiast clubschaker, wil de opkomst en ondergang van die schaakstijlen verklaren. Hij doet dat vanuit veranderingen in de sociale structuur van de schaakwereld. De schaakwereld maakte een proces van sportificatie door: van professionalisering, commodificatie en rationalisering. Op het einde van de negentiende eeuw wordt het beroepsschaken - vanouds verdiende enkelingen de kost met partijtjes wedstrijdshaken in koffiehuisen - aan regels, instituties en organisatie onderworpen. Er ontstaan schaakbonden, gereguleerde competities, toernooiregels en afspraken over prijzenpotten. Schakers verdienen oorspronkelijk, afgezien van het gewone wedstrijdscircuit, de kost via simultaanseances, demonstratiepartijen en blindschaakvoorstellingen. In het begin van de twintigste eeuw komen er andere bronnen van inkomsten bij: schaaktijdschriften, leer- en theorieboeken en, vooral, grote wedstrijdtoernooien. Gelijklopend werd de organisatie van de schaaksport gebureaucratiseerd en verwetenschappelijk. Schakers gingen zich professioneel voorbereiden, bestudeerden elkaars partijen en namen secondanten in dienst die in opdracht van de meesters databestanden aanlegden en analyses draaiden.

Die ontwikkelingen lieten hun sporen na in de speelstijlen. De romantische stijl was het eerste slachtoffer van het sportificatieproces. In de wilde jaren van de schaaksport speelden beroepsschakers tegen amateurs. Vaak gaf de beroepsschaker zijn tegenstander een voorsprong: een voorgift van één of meerdere stukken. Toeschouwers zetten geld in op het wedstrijdresultaat. Die hele setting bevorderde het spektakelshaken. Beroepsspelers hadden er baat bij de spanning ten top te drijven en namen dus grote risico's en kozen rigoureuus voor de aanval. Met het organiseren van wedstrijdtoernooien tussen gelijkwaardig geklasseerde spelers werd de spelstijl meer

verdedigend. Zo ontstond de klassieke, defensief gerichte stijl. Schaken werd een stuk technischer: spelers bouwden behoedzaam stellingen op en rekenden vooral op een vergissing van de tegenstander.

Kunnen maakt geen vergelijking met andere sporten. Dat is spijtig, want het proces van sportificatie heeft in de schaaksport een heel uitzonderlijke vorm aangenomen. Algemeen kan je zeggen dat de overgang van romantische naar meer technische stijlen in alle sporten voorkomt. In de meeste sporten geldt echter dat, als een spelstijl heel erg technisch wordt, dat ten koste gaat van de populariteit. Als het in het voetbal alleen nog om spelposities, tactische hoogstandjes en verdedigen gaat, blijven mensen thuis of zappen ze weg. Als de *Tour de France* wordt gedomineerd door cijferaars als Indurain, die nooit in de aanval gaan, haken de toeschouwers af. Bij het schaken is dat anders. Schaken is geen kijk- maar een doesport. Wie de schaaksport volgt, speelt meestal ook zelf en is dus ook in staat een analyse van een schaakpartij te maken of een wedstrijd na te spelen. Dat maakt dat een veel groter deel van de schaakliefhebbers ook daadwerkelijk een meer technische stijl kan smaken. Kunnen ziet, omwille van de oprukkende rationalisering, het dreigende gevaar van hypersportificatie, waarbij het schaken zijn karakter als sport zou verliezen. Ik schat dat gevaar niet zo groot in. Stijlveranderingen maken schaken immers niet meer of minder interessant voor het grote publiek. Dat is sowieso hoogstens geïnteresseerd in de uiterlijkheden, bijvoorbeeld in het excentrieke gedrag van sommige grootmeesters, of in gekigheidjes als wedstrijden tussen mens en machine.

Schaken in Stijl valt een beetje tussen twee stoelen. Schaakliefhebbers hebben vermoedelijk geen boodschap aan de - in het kader van een proefschrift onvermijdelijke- uitvoerige beschrijving van sociologische begrippen en theorieën. Voor niet-schakende sociologen wordt het dan weer bij momenten te technisch. Maar voor wie in beide denksporten thuis is, biedt het proefschrift van Ruurd Kunnen heel veel moois.

Patrick Stouthuysen (VUB, Vakgroep Politieke Wetenschappen)

Francine Mestrum, *Gobalisering en armoede. Over het nut van armoede in de nieuwe wereldorde*, Berchem: EPO, 2002, 271p.

Armoedebestrijding is sinds circa 1995 het centrale thema in het vertoog van de internationale instellingen. Maar wie hierin een herwaardering van de sociale dimensie ontwaart, na een verwaarlozing ervan ten tijde van de eerste generatie structurele aanpassingsprogramma's, komt bedrogen uit. Armoedebestrijding, zo blijkt uit het recente boek van Francine Mestrum is een verschraling van de opdracht die diezelfde instellingen zich stelden in de jaren '50, '60 en '70. Toen heette het ultieme doel, èn de *raison-d'être* van de internationale instellingen: ontwikkeling. Het hoe en waarom van deze terminologische verschuiving -en bij uitbreiding van het vertoog waarin deze nieuwe beleidsprioriteit is ingebed- is waar dit boek over gaat. Mestrum geeft meteen de grenzen van haar ambitie aan: het is gezinszins haar bedoe-

ling om na te gaan of het armoedevertoog van de internationale instellingen waar of niet waar is. Wel wil zij de politiek-ideologische functie van de armoedebestrijding die nu wereldwijd op het getouw wordt gezet, ontrafelen of 'deconstrueren', om het met het jargon van de discours- of vertooganalyse te zeggen. Tevens verduidelijkt ze het 'nut' van deze oefening: vertooganalyse heeft net als het vertoog zelf een politieke functie, precies omdat het vertoog datgene is waarvoor en waarmee strijd kan worden gevoerd. Vertoog is prescriptief en maakt datgene wat het voorschrijft 'reëel', om het met Foucault te zeggen. Vertoog legitimeert en bijgevolg heeft vertooganalyse het potentieel te delegitimeren.

Historisch onderzoek toont aan dat begrippen als armoede en armoedebestrijding wisselende inhouden en connotaties hebben gekend. Vandaag de dag is het gemeengoed armoede als een holistisch gegeven te benaderen. Hoewel niet meteen aanvechtbaar, blijkt uit de analyse van Mestrum dat achter de vele cirkelredeneringen die het concept omfloersen, waarbij symptomen en oorzaken inwisselbaar zijn, een politiek-ideologische functie schuilgaat. Mestrum ontsluit die functie aan de hand van een nauwgezette analyse van de documenten van de VN, de Wereldbank en de UNDP (United Nations Development Program). Hoewel deze drie instellingen niet eensgezind zijn over alle onderdelen van het armoedevertoog, besluit Mestrum uit het naast en over elkaar leggen van hun rapporten dat de armoedebestrijding waarover zij het hebben niets anders is dan het sluitstuk van een neoliberale ideologie. Het staat haaks op sociale rechtvaardigheid en ontwikkeling. Economische en maatschappelijke structuren (binnen en tussen de staten) als verklaring voor de kloof tussen arm en rijk zijn teruggedrongen of zelfs uit hun betoog verdwenen. Ook de rol van de staat in de creatie van welvaart en de bestrijding van armoede is gedegradeerd. In de plaats daarvan worden heel andere accenten gelegd: op het mondiale en het lokale niveau, op de markt en de civiele maatschappij en op de sterke correlatie van armoede met vrouwen.

Eén van de cruciale bevindingen van Mestrum is dat over inkomenshervreiding nog nauwelijks wordt gepraat. De UNDP mag dan jaarlijks schrijvende statistieken publiceren over de inkomensongelijkheid in de wereld, en ook de Wereldbank heeft in haar jongste documenten (te grote) ongelijkheid gesignaleerd als een belemmering voor economische groei, toch beklemtonen beide instellingen de niet-monetaire dimensies van armoede. Armoede wordt niet gedefinieerd als een tekort aan materiële middelen, noch als een maatschappelijk verschijnsel of als het gevolg van een onrechtvaardige internationale orde, maar als een gebrek van een groot aantal individuen die over de hele wereld verspreid leven om deel te nemen aan de wereldmarkt. Dezelfde redenering wordt gevolgd op landenniveau: ontwikkelingslanden zijn die economieën die nog onvoldoende geïntegreerd zijn in de wereldmarkt. Vandaar het nieuwe devies: veralgemeende marktparticipatie. De weg daar naartoe verloopt langs de totstandkoming van een geïntegreerde wereldmarkt enerzijds, en lokale armoedebestrijding anderzijds. Een goed armoedebestrijdingbeleid begint bijgevolg met de vrijmaking van de wereldhandel, met macro-economische stabiliteit en begrotingsdiscipline, met privatisering en deregulering en hoedt zich voor alle niet-marktconforme maatregelen, zoals minimumlonen of beschermende maatregelen. Lokale armoedebestrijding houdt in dat de armen worden uitgerust met fysiek, menselijk en sociaal kapitaal, teneinde hen te capaciteren (Mestrum gebruikt het woord 'empowerment') en te responsabiliseren om de opportuniteiten van de markt te grijpen. Kortom: armen moeten de marktmogelijkheden benutten; regeringen moeten

de marktmogelijkheden benutten; regeringen moeten ervoor zorgen dat de marktmogelijkheden er komen. Op politiek vlak vereist armoedebestrijding een wereldwijd partnerschap waarin de internationale instellingen een vooraanstaande rol dienen te spelen. Nationale overheden moeten zich niet volledig terugtrekken, maar wel samenwerken met anderen, met de privé-sector en de burgermaatschappij. Dit heet: 'good governance' of goed bestuur en impliceert een deugdelijke institutionele omkadering.

Kortom: armoedebestrijding, zoals begrepen door de internationale instellingen, is compatibel met het neoliberale mondialiseringsdenken, aldus Mestrum. Dit armoedevertoog vervult een legitimerende functie: het effent het pad voor de politieke agenda van de internationale instellingen en verleent hen hun bestaansrecht. Of met haar eigen woorden: *"Het armoedeverhaal is een paraplu waaronder de hervormingen die de neoliberale mondialisering vereist, zich kunnen verschuilen."* (p. 20)

Mestrum spaart haar kritiek niet: sociale ontwikkeling is verworden tot selectieve armoedebestrijding die beperkt blijft tot het geven van een inkomen aan de armen zodat ze voor zichzelf kunnen zorgen. Dit komt voor de armen neer op zelfhulp. Georg Simmel, grondlegger van de armoedesociologie, wist dit al: het armoedevertoog wordt niet geconceptualiseerd ten behoeve van de armen, maar wel in functie van de noden van de beleidsmakers. Bij wijlen klinkt het zelfs sarcastisch, zoals onder de hoofding 'vrouwen en ontwikkeling': *"Voor arme vrouwen wordt het overtuigende pleidooi van de VN voor gelijke rechten een tweesnijdend zwaard. Voor hen betekent politieke, economische en sociale 'empowerment' niets meer dan dat hun reproductieve opdracht bevestigd en versterkt wordt, dat ze de schaarse middelen van hun gezinnen en gemeenschappen mogen beheren, dat ze recht hebben op een micro-krediet voor een zelfvoorzienend micro-project, dat ze toegang krijgen tot slecht betaalde banen in de nieuwe exportsectoren."* (pp.167-168)

Terecht klaagt Mestrum aan dat de materiële basis van ontwikkeling nog nauwelijks aandacht krijgt. Ontwikkeling lijkt niet langer meer te slaan op de productiesectoren van de arme landen. Alle aandacht gaat naar alsmaar toenemende voorwaarden voor ontwikkeling als daar zijn: een democratisch, transparant en goed bestuur, respect voor de mensenrechten, de culturele verscheidenheid en het leefmilieu, gelijkwaardige deelname van vrouwen aan het politiek, economische en maatschappelijke leven, enz. De productieve capaciteit van landen, de grondstoffenprijzen en de ruilvoet, dit alles schijnt in het nieuwe vertoog geen hinderpaal meer te zijn voor economische ontwikkeling.

Hoe verhelderend en inspirerend Mestrums analyse ook is, haar boodschap had bondiger gekund. De hoofdstukken drie tot en met zes, waarin zij de documenten van de VN, de Wereldbank en UNDP onder de loep neemt, bevatten nogal wat herhalingen. Ook is de auteur achter de vele opeenvolgende citaten niet altijd meteen duidelijk, tenzij de lezer telkens het voetnotenbestand achter in het boek raadpleegt. De afsluitende hoofdstukken zeven en acht zijn dan weer sterke stukken die enerzijds de krachtlijnen hernemen en anderzijds nuanceren. Men kan immers niet alle internationale instellingen over één kam scheren. Zelfs tussen de drie die het voorwerp van analyse waren, bestaan belangrijke nuanceverschillen. De UNDP opteert voor sociale vangnetten voor diegenen die niet in staat zijn om in hun levensonderhoud te voorzien, terwijl sociale zekerheid bij de Wereldbank niet langer op de agenda staat.

Andere multilaterale instellingen zoals IAO, CEPAL, UNCTAD en G77, zijn zelfs spreekbuizen van verzet binnen het vertoog, zoals de IAO met haar campagne voor 'decent werk', of de G77 die op de niet nagekomen beloften van de Uruguay Ronde blijft hameren.

Ook de NGO's - of althans sommige NGO's - krijgen een veeg uit de pan. Met hun pleidooi voor de verdediging van de armen, de vrouwen en culturen zitten ze op dezelfde golflengte van de internationale instellingen. Bij gebrek aan een alternatief zijn hun interventies vaak niets meer dan overlevingsstrategieën, die de armen moeten helpen zelfredzaam in leven te blijven. Bovendien ondermijnen diezelfde NGO's de soevereiniteit van de hulpontvangende landen, doordat er geen overleg met hen plaatsvindt en hun kleinschalige projecten geen aansluiting vinden bij de nationale ontwikkelingsplannen. Mestrum benadrukt zeer sterk de breuklijn tussen het oude en het nieuwe ontwikkelingsvertoog. Het ontwikkelingsdenken van de jaren '50, '60 en '70, met zijn geloof in de maakbaarheid van de samenleving heeft, via het neoliberale opstapje van de structurele aanpassingsprogramma's, plaats geruimd voor een nageoeg blind vertrouwen in de onzichtbare hand. Ze wijst erop dat daar waar het traditionele ontwikkelingsdenken nog een sociaal project was en de economische en politieke verhoudingen wou ombuigen, het nieuwe armoedevertoog sociaal deficitair is en de ontwikkeling van onderontwikkelde landen heeft geruimd voor de ontwikkeling van de wereldhandel en van onderontwikkelde mensen. Dat het ontwikkelingsdenken van de jaren '50, '60 en '70 onder één noemer zou te vatten zijn is een te grove veralgemeening. Hetzelfde geldt trouwens ook voor het 'nieuwe' ontwikkelingsdenken. Mestrum verduidelijkt dat zij geenszins pleit voor een terugkeer naar oude gedachten en vormen, maar dat wie nadenkt over een alternatief voor het neoliberale paradigma van de marktwerking nog bruikbare ideeën kan vinden in het 'oude' project. Zij voegt er terecht meteen aan toe dat veel van wat toen werd beloofd nimmer werd gerealiseerd.

Verzet en drukuitoefening blijven zinvol en noodzakelijk, zowel in de straat als in de salons, besluit Mestrum. Logischerwijs heeft zij het meest aandacht voor de verzetsstrijd binnen en met het vertoog. Kennis is macht en het loont om te strijden met cijfers en woorden. Hoewel summier, illustreert het cijfermateriaal dat Mestrum aandraagt dat niet de oude ontwikkelingsstrategie van de jaren '50, '60 en '70 slechte resultaten voorlegde, maar dat het sinds de neoliberale wending van de jaren '80 bergaf is beginnen gaan, zowel inzake economische groei als inkomensongelijkheid. De ideeënstrijd dient ook te worden gevoerd met woorden, zij het dat het begrippenapparaat van progressieve derdewereldbewegingen gestaag wordt gerecupereerd door de internationale instelling, waarna deze begrippen een heel andere invulling krijgen. Men denke aan termen als duurzame ontwikkeling, participatie, of aan het typische NGO-jargon om 'vanuit de basis, via 'empowerment' of 'capacitering' te streven naar economische en politieke participatie en verandering'. Dat internationale instellingen zich dit taalgebruik hebben eigen gemaakt hoeft geen reden te zijn om bij de pakken te blijven zitten. Diezelfde begrippen kunnen uit hun neoliberale context worden gelicht en hun emancipatorische invulling heropenen, aldus Mestrum. Deconstructie kan daarbij helpen en is een noodzakelijke stap naar reconstructie. Het nut van dit boek over 'het nut van armoede in de nieuwe wereldorde' is dat het hiertoe een bijdrage levert. Door het vertoog van de internationale instellingen op zijn interné logica te onderzoeken kunnen bovenal pertinente vragen worden gesteld. En dit doet Mestrum, zoals wanneer ze zich afvraagt waarom men genoeg zou nemen met een ideaal dat

niet verder reikt dan 1 dollar per dag en per persoon voor bijna eenderde van de wereldbevolking?

Anne Walraet (RUG, Vakgroep Studie van de Derde Wereld)

Carla van El, *Figuraties en verklaringen. Stijlgebonden schoolvorming in de Nederlandse sociologie na 1968*, Antwerpen: Houtekiet, 2001, 199p.

Twee scholen, in waardigheid gelijk,
 In rustig Nederland, waarheen dit boek ons leidt,
 Uit oude kernen van onderzoek verwezenlijkt,
 Waar sociologische stijl de sociologie in tweeën splitjt.
 (vrij naar: *Romeo and Juliet, Prologue*)

Het is geen drama in de stijl van Shakespeare: sociologen worden er niet in vermoord. Maar niettemin levert het verhaal dat Carla van El brengt over stijlgebonden schoolvorming in de Nederlandse sociologie een beeld op van een strijd op vele fronten tussen figuratiesociologen en verklarende sociologen. De figuratiesociologen, met J. Goudsblom in Amsterdam als centrale figuur, zijn zij die zich laten inspireren door de theorie van N. Elias en een historisch-vergelijkende sociologie uitwerken. Zij bestuderen de veranderlijkheid van de maatschappij, het menselijk gedrag en de menselijke psyche en concentreren zich daarbij op de wordingsprocessen van hedendaagse verschijnselen. Verklarende sociologen, met basis in Utrecht (R. Wippler), Groningen (S. Lindenberg) en later ook Nijmegen, staan een deductief-nomologische en methodologisch-individualistische sociologie voor. Zij vinden het sociale te veranderlijk om sociologische zekerheden over te formuleren en zoeken veeleer - via het formuleren en toetsen van hypothesen - naar wetten op het niveau van het individu.

Maar het gaat in dit boek om veel meer dan verschillende opvattingen over sociologische theorie en methodologie. Het gaat om stijlen, verzamelingen van allerlei verschillende facetten van wetenschapsbeoefening en hun interrelaties, om "de houding achter de handeling, het gevoel achter de daad, de belichaamde wetenschapsopvatting achter de intellectuele voorkeuren" (p.179). En daar valt veel onder: van El vindt stijlverschillen in de manier waarop met de sociologische traditie wordt omgegaan, in de relaties tot andere vakgebieden, in de rol die van sociologen in de samenleving verwacht wordt, in de keuze van onderzoeksthema's, in de recrutering en opleiding van studenten, ... Maar ook in het omgaan met emoties, manieren van discussiëren, wijzen van organiseren, het charisma van docenten, ja zelfs in de kleur van de kافت van proefschriften uiten zich volgens haar stijlverschillen. Het doet je onwillekeurig denken: op een volgend congres moet ik beter op het uiterlijk van de Nederlandse sociologen letten, want je kan er ongetwijfeld stijlverschillen van aflezen...

Maar de institutionalisering van de Nederlandse sociologie na 1968 draagt wel degelijk de sporen van de tweespalt figuraties versus verklaringen. In elke fase van die

institutionalisering, van bij de oprichting van vakgroepen begin jaren '70 tot aan het opzetten van onderzoeksscholen in de jaren '90, oefenen de twee stijlen hun invloed uit. Het begint bijvoorbeeld al bij de bepaling van de geschiedenis van de discipline. Ze kiezen niet alleen andere grondleggers voor hun discipline, maar geven bovendien een andere interpretatie wanneer ze het over dezelfde grondleggers hebben. Zo blijkt Durkheim net zo goed een verklarende socioloog te zijn (al botst zijn collectivisme met het methodologisch-individualisme dat zij voorstaan) als een figuratiesocioloog (al vindt zijn eenzijdige nadruk op het macro-niveau geen genade vanuit figuratiethoretisch perspectief). Een mooi voorbeeld, lijkt me, van hoe sociologen met het werk van andere sociologen omgaan... Verder zien we onder meer dat de verklarende sociologen vaak pro-actief optreden ten aanzien van wetgeving, dat ze in gezamenlijke slagorde optreden en dat ze hun onderzoeksprogramma coördineren op nationaal niveau. Figuratiesociologen daarentegen hebben moeite met het voldoen aan bureaucratische regels, bundelen hun krachten slechts op ad-hoc basis en laten veel ruimte aan individuele onderzoekers en hun persoonlijke interesses.

Van El beklemtoont dus de ongelijke reactie van de twee onderzoekstradities op de overheidsregulering die de institutionalisering van de sociologie omkadert. Ze onderbelicht daarbij de gelijkens tussen de twee onderzoekstradities, namelijk dat ze allebei in hun doen en laten sterk bepaald worden door die regulering. De verschillen in stijl spelen pas in tweede orde een rol, namelijk steeds *ten aanzien van* regulering door de overheid (zoals besparingsoperaties, financiering van opleidingen of erkenning van scholen). Anders gezegd, ze volgen verschillende wegen, maar die leiden allen naar Rome: ze volgen het door de overheid uitgezette streefdoel.

Daarmee wil ik het belang van de tweedeling in stijl ook weer niet onderschatten. Zij blijft niet zonder gevolgen, zoals van El bijvoorbeeld overtuigend aantoonde met betrekking tot de financiering van het wetenschappelijk onderzoek via onderzoeksfondsen. Die vertoont een patroon dat ook in Vlaanderen niet onbekend is. De verklarende sociologen zijn steeds succesvol in het verwerven van onderzoeksgelden. Hun kwantitatieve, op mathematische precisie gerichte methode, waarbij ze op voorhand hypothesen en manieren van testen aangegeven, wordt meestal zonder problemen aanvaard. De meer literair-geschiedkundige, beschouwende manier van werken van de figuratiesociologen botst daarentegen telkens weer op heel wat scepsis. In plaats van op voorhand, willen zij *tijdens* het onderzoek interessante samenhangen ontdekken en op creatieve wijze theoretische ideeën en empirische gegevens van allerlei aard met elkaar in verbinding brengen. Maar daardoor voldoen zij minder aan de verplichte *format* van een onderzoeksvoorstel en vallen daarom vaak uit de boot. Van El pleit hier terecht voor diversiteit: "Voor het in stand houden van een pluralistische sociologie moeten dan tenminste ook pluriforme recruteringsvelden, reputatie- en financiële bronnen, publicatiekanalen et cetera in stand gehouden worden" (p.184).

Een ander gevolg van de stijlverschillen is de volgens van El weinig tolerante houding die vertegenwoordigers van beide sociologische stijlen ten aanzien van elkaar aannemen. Die houding blijkt onder meer uit leerboeken en discussies over bepaalde thema's zoals onderwijsongelijkheid. Ze zwijgen elkaar dood, of proberen de anderen in de eigen traditie in te lijven; ze beschuldigen elkaar van scientisme en naïef empiricisme (figuraties over verklaringen) dan wel van het hebben van een obscure schrijfwijze en onduidelijke theorieën en hypothesen (verklaringen over figuraties).

